

MEMORIE, ISTORIE ȘI POLITIC(I) ÎN „EUROPELE EUROPEI” ÎNAINTE ȘI DUPĂ 1989

Alina IORGA

Dunărea de Jos University of Galați
E-mail: Alina.Crihana@ugal.ro

MEMORY, HISTORY, AND POLITICS IN “EUROPE’S EUROPE” BEFORE AND AFTER 1989

Abstract: The article provides some relevant insights about the dynamics of the European politics of history and memory against the background of the third wave of European integration, which is the so called “cultural Europeanization.” These dynamics, originated in Western European both cultural turn of the 1970s and memory boom of the 1980s, is inscribed in the complex geopolitical landscape configured after the end of Cold War, within the context of European enlargement and the struggles for recognition of the “new Europe”. The competition of “Europe’s Europes” memorial narratives about the “painful pasts” of West and East, which is also a competition between two mnemonic paradigms (cosmopolitan vs. national(ist)-antagonist), is followed against the background of both the transnational turn in memory studies and memory politics and the re-nationalization of European politics and ideologies, tightly connected to the post-Cold War developments.

Keywords: politics of history and memory, (trans)national memory, post-Cold War Europe, Europeanization, European identity.

Citation suggestion: Iorga, Alina. “Memorie, istorie și politic(i) în ‘Europele Europei’ înainte și după 1989.” *Transilvania*, no. 9 (2022): 70-88.
<https://doi.org/10.51391/trva.2022.09.09>.

La jumătatea veacului trecut, când apărea prima ediție a *Originilor totalitarismului*, cea mai citată sursă întru legitimarea „paradigmei totalitare”¹ – încă hegemonică în domeniul politicilor istoriei și ale memoriei elaborate la nivelul instituțiilor europene în ultimele două decenii – nimic nu părea să risipească incertitudinea cu privire la viitorul amenințător al continentului de curând împărțit de o „cortină de fier” în două mari blocuri antagonice. „Umbra” așternută asupra scenei politice internaționale până nu demult „luminate de victoria Aliaților” – evocată în celebrul discurs al lui Churchill din 1946 – părea încă și mai întunecată în 1950, îndreptându-se pe Hannah Arendt să avertizeze cu privire la o iminentă criză a civilizațiilor: „On the level of historical insight and political thought there prevails an ill-defined, general agreement that the essential structure of all civilizations is at the breaking point.”²

La treizeci și trei de ani de la prăbușirea „cortinei de fier” descrise în discursul de la Westminster College,

incertitudinea pare să domine, din nou, o lume zguduită din temelii de crizele succesive survenite în tot acest răstimp, dar mai cu seamă în ultimii ani, marcați de uriașe schimbări socio-politice. Astăzi, când „ciocnirea” blocurilor memoriei pare a fi – mai mult decât oricând în trecut – rezultatul „războaielor interpretărilor”³ desfășurate la intersecția diverselor arene instituționale cu câmpurile politice, nu poate fi surprinzătoare revenirea în actualitate a ideii repetării istoriei, invocată cu referire la momente diferite din „trecuturile dureroase” ale unei Europe devastate, în termenii lui Arendt (1950), de două războaie mondiale pe parcursul unei singure generații. Resuscitate, umbrele acestor trecuturi par să sfideze astăzi acel „Never again!” reflectat în politicile mnemonice mobilizate la nivel transnațional – după *boom*-ul memorial de la jumătatea anilor ’80 – în scopul fixării în memoria colectivă a marilor traume ale secolului al XX-lea.

Contemporan cu dramaticele schimbări din politicile memoriale naționale implementate, nu cu mult înainte de colapsul comunismelor estice, în țări ca Germania, URSS / Rusia sau Polonia⁴, respectivul *boom* este legat de cea mai importantă cotitură în domeniu, circumscrisă intervalului dintre 1968 și 1985. Este perioada marcată de suprapunerea memoriilor a două generații: prima generație postbelică, ajunsă la maturitate, și ultima generație antebelică, a participanților activi la cea de-a doua conflagrație mondială și la mișcările de rezistență. Și este, totodată, așa cum arată Klas-Göran Karlsson⁵, perioada în care debutează – pe fondul crizelor antrenate, la începutul anilor '70, de prăbușirea sistemului Bretton Woods și al deficitului de legitimitate a Comunității Europene – cel de-al doilea val, politic, al procesului de integrare europeană. Survenit după un prim val, al integrării economice, el anunță – prin *Declarația privind identitatea europeană* (Copenhaga, 14 decembrie 1973)⁶, focalizată pe ideea creării unui „cadru transnațional pentru interpretarea trecutului”⁷ – procesul de „europenizare culturală” (al treilea val), care nu va începe decât la sfârșitul Războiului Rece, odată cu ceea ce s-a numit „întoarcerea la Europa” a fostului bloc comunist. Mizele dublei integrări – politice și culturale – reunite după încheierea Războiului Rece în proiectul unei „europenizări a memoriei” nu puteau fi decât convergente cu principalul obiectiv vizat în anii '50 de fondatorii Comunității Europene: „Just as the post-1945 integration process was a peace project putting an end to centuries of wars between European powers, the construction of a European memory is intended to pacify the wars of attrition among the continent's national memory cultures.”⁸ După 1989, procesul integrării culturale a însemnat și pentru est-europeni o „întoarcere la istorie”, înțeleasă, însă, în termenii unei „[re]naționalizări”⁹ a domeniului situat, preț de aproape o jumătate de secol, sub monopolul câmpurilor politice tributare, în grade diferite, condiționalităților reglate de hegemonia sovietică. Reinventarea firească a statelor-națiuni și a identităților naționale¹⁰, a însemnat, așadar, în contextul (geo)politic și cultural creat de încheierea Războiului Rece, debutul unei competiții între narativele istorice ale „Europelor Europei”¹¹, în măsura în care,

„even where they advance a national(ist) agenda, memory politics tend to be intrinsically globally oriented. [...] In the post-Cold War period, memorative discourses have emerged as the cornerstone of a new geopolitical community, which has positioned a public commitment to *Vergangenheitsbewältigung*, or coming to terms with the past, as a prerequisite for a nation's membership of international institutions such as the European Union and the United Nations and thus as the key to participation in the global political arena.”¹²

În fapt, atât cea de-a doua cât și cea de-a treia etapă a

procesului de integrare europeană (politică și culturală) se asociază cu reemergența neo-naționalismului¹³, ale cărui valuri din anii '70 și '90 – puternic impulsionate de marile crize socio-economice – fiind legitimate prin recursul la istorie, în cadrul unui proces care a marcat, mai întâi în Vest și apoi în Est, o „istoricizare a Europei”¹⁴. În Est, observă Harald Wydra, pe fondul liberalizării antrenate de *perestroika* și *glasnost* – concretizate în „politicile mirajului” („politics of enchantment”) –, avusese loc deja „o proliferare fără precedent a simbolurilor și contra-simbolurilor care a subminat monopolul partid[elor] [comuniste] asupra puterii, a cunoașterii și a căii celei „drepte”” impuse până atunci societăților. După 1989, „practic în toate țările, dorința omniprezentă de a uita de comunism” a fost dublată de una, la fel de puternică, de „întoarcere la diferite „trecuturi” prin restaurarea independenței statale ori a identității naționale”, sau – cum s-a întâmplat în cazul Rusiei – de o încercare de a rezolva dilema referitoare la forma de organizare – imperiu sau stat-națiune.¹⁵ În acest context, în cea mai mare parte a continentului, procesul de europenizare și cel de „naționalizare a istoriei” au fost interconectate. Astfel, arată Klas-Göran Karlsson,

„In the Balkan and Caucasian parts of Europe, history in extreme nationalist interpretations developed into a powerful weapon in ethno-territorial conflicts that accelerated the disintegration of the multi-national Soviet Union and Yugoslavia. In Eastern Europe, the continuing nationalisation of history can to a great extent be explained as a reaction against long-term submission to Soviet communist historical formulas and interpretations and against a corresponding forced disregard for nationalist or bourgeois national pasts in historical scholarship and teaching, as well as in the general historical culture. [...] As usual, the other side of the coin is political: all over Europe, representatives of nationalist and populist parties have capitalised on nationalisations of history.”¹⁶

Înainte, însă, ca sfârșitul Războiului Rece să creeze spațiu pentru modificarea arhitecturii geopolitice în Europa (încă) divizată, procesul de „istoricizare” menționat a implicat – în anii '70-'80 – pe lângă o importantă schimbare de paradigmă în domeniul istoriografic, o mobilizare remarcabilă a strategiilor mnemonice politice și culturale, materializată la nivelul politicilor simbolice. Pe parcursul unui deceniu și jumătate, politicile istoriei și ale memoriei înregistrează transformări majore în Franța și Italia, în Austria, în Germania, în Elveția și, concomitent, în Polonia și în Uniunea Sovietică aflată sub guvernarea Brejnev.¹⁷ Reamintim, în acest punct, împreună cu Carlos Closa, că politicile istoriei sunt menite „să satisfacă o anumită exigență morală: ele conferă sens trecutului, în termenii relevanței pentru autopercepția curentă a comunității”. Cele două trăsături-cheie ale oricărei politici a istoriei

– *y compris* politicile memoriei –, derivate din exigența morală și (auto)reprezentările identitare ale comunității, sunt condiționarea contextuală și caracterul selectiv. Indiferent de forma sau de gradul de organizare politică, toate comunitățile implementează politici referitoare la trecut, „nu în ultimul rând, pentru că ele îndeplinesc o funcție-cheie în construcția identității: „... by identifying facts in the past that are meaningful in the current moral self-understanding of the community, they establish continuity through time.”¹⁸

În Europa anilor '70-'80, noile politici mnemo-istorice – și îndeosebi cele comemorative – câștigă teren în defavoarea practicilor tributare istoriografiei tradiționale, pe fondul creșterii interesului pentru fenomenele memoriale colective, înregistrat deopotrivă în câmpul politic și în cel epistemologic. Procesul e favorizat de o importantă cotitură culturală care antrenează, între altele, „alunecarea conceptuală de la istorie la memorie”: „When collective memory emerged in the 1980s as a subject of scholarly interest, it was imagined as a counter-concept for history and as a critique of the totalising aspects of the latter.”¹⁹ Modelată de perspectivele unor Hayden White, Jean-François Lyotard, Paul Ricoeur, Jacques Derrida și Michel Foucault, cotitura a implicat, între altele, fragilizarea distincțiilor dintre istorie, memorie și mit, care a creat un spațiu generos pentru suprapuneri și complementarități, conferind, totodată, memoriei o forță legitimizează sporită pe terenul jocurilor politice.

În fosta URSS, prefacerile memoriei politice implică recuperarea „ortodoxiei staliniste” și, implicit, remitzarea istoriei naționale focalizate asupra cultului „Marelui Război Patriotic”²⁰. Cultura politică instituționalizată – ancorată deopotrivă în memoria istorică și în cea socială – pune în joc, aici, două tipuri de „constrângeri culturale”: „(1) those that operate *mythically*, often associated with the power of the past over the present; and (2) those that operate *instrumentally*, often associated with the power of the present over the past.”²¹ Cât despre peisajul politicilor memoriale europene din deceniile 7 și 8 – unul marcat, firesc, de contraste și de ambiguități în raport cu cel configurat sub hegemonia principalului adversar în competiția geopolitică –, trebuie să remarcăm, împreună cu Claudio Fogu și Wulf Kansteiner, că,

„In France and Italy, after decades of resistance-dominated memory, a process of demystification-deseccation of antifascist mythology began in the early 1970s and continues in both nations today. In neighboring Austria, au contraire, a sudden re-evaluation of anti-Nazi resistance took place. In Germany, the most open phase in coming to terms with the Holocaust started in the mid 1970s. In Switzerland and Poland, beginning in the 1970s and in the 1980s, respectively, this was a period in which intellectuals began to challenge the mythic images that crushed all living memory of the

war under the rock of uninterrupted historical continuity. Lastly, in the former Soviet Union, the Brezhnev era (1964–1982) represented the key phase in the formation of both official and popular memories of the war, with the creation of an official myth of the Great Patriotic War by the Soviet leadership matched by the equally mythic manifestations of a popular religious cult of the war dead.”²²

În aceste transformări își are originea „cultura transnațională a memoriei” a cărei „piatră de temelie” este Holocaustul²³, „cel mai bun exemplu de canonizare a istoriei”²⁴, instrumentată în procesul europenizării culturale. Devenit „arhetip al genocidului”²⁵, Holocaustul va furniza „fundamentele ideologice” pentru „proiectul de integrare europeană”²⁶, făcând obiectul a numeroase strategii mobilizate în cadrul Consiliului Europei, al Parlamentului European și al OSCE. Începând din anii '90, grație noului antreprenariat al memoriei²⁷, „euroistoria” Holocaustului căpăta contururile unui „mit definitoriu” pentru proiectul comunitar²⁸: „Thus, the turn in the EU’s memory discourse did not take place until the 1990s, at a time when a more general transformation in the collective remembrance of Nazi crimes had already taken place in western European countries.”²⁹ În următorul deceniu, după Forumul Internațional de la Stockholm (2000) – care oferise, între altele, prilejul sancționării derapajelor extremei drepte recent instalate la guvernare în Austria³⁰ – memoria Holocaustului (trivializată în discursurile liderului extremist Jörg Haider) se afla deja în centrul discursurilor identitare vehiculate de elitele politice ale Uniunii Europene, devenind „biletul de intrare în Europa”³¹ pentru statele candidate din Est.

Rămasă cea mai importantă condiționalitate inclusă în ceea ce s-a numit „cadru european al memoriei”, recunoașterea Holocaustului ca parte integrantă a politicilor mnemonice ale Estului³² apărea pe fondul „ascensiunii partidelor de extremă dreapta și al demonstrațiilor anti-semite [survenite] în câteva dintre țările candidate”, care au antrenat plasarea „chestiunilor memoriale în centrul dezbaterilor din [arenele] UE”³³. Inițiativele din 2007 – conduse de Germania – vizând condamnarea negaționismului la nivelul Uniunii Europene au stârnit, evident, reacții diverse într-un context deja marcat de „re-naționalizarea memoriei”³⁴. Ele aduc în prim-plan o chestiune care rămâne deschisă, aceea a relației dintre „etica memoriei”³⁵ și moralizarea istoriei, pe de o parte, și instrumentarea lor în jocuri politice, pe de altă parte: „Whether bringing the Holocaust into the present day in this way is morally and ethically necessary, and whether its instrumentalization should be something that practical politics needs to concern itself with, is open to question.”³⁶

În mod evident, „noua cultură a rememorării” – concepută la nivelul instituțiilor comunitare ca „un spațiu al reflecției moral-etică” și ca un instrument de ajustare a „tradițiilor național[ist]e anterioare”, întemeiate pe

„strategii de suprimare” și generând istorii marcate de numeroase „puncte oarbe”³⁷ – va avea semnificații diferite în contextele memoriale naționale, și nu numai în cele estice. În fapt, tentativele de a transforma, după Forumul de la Stockholm, comemorarea Holocaustului în „mit fondator” al Uniunii – un „mit fondator negativ” care ar atesta, potrivit anumitor opinii, „europenizarea politicilor germane ale memoriei”³⁸ – au întâmpinat o rezistență semnificativă dinspre culturile memoriale național(ist)e, rămânând, cel puțin în prima decadă a secolului, „o iluzie”: „Efforts to establish transnational self-critical memory discourses on colonialism, racism and war collaboration in Europe have hardly gained momentum. [...] National history politics influences increasingly not only domestic but also foreign politics in the EU.”³⁹

Angajând deopotrivă rețele de antreprenori specializați în promovarea narațiunilor competitive care modelează politicile mnemonice, actori politici și culturali (naționali și transnaționali) și reprezentanți ai societății civile, jocurile europene ale memoriei se înscriu, așadar, în cele două paradigme care capătă relief odată cu ceea ce s-a numit „the transnational turn in memory studies”: cea național(ist)ă „antagonistă” și cea „cosmopolită”⁴⁰. Survenită spre sfârșitul ultimei decade a secolului trecut, cotitura în cauză, reperabilă în toate științele sociale și umane, implică depășirea sau chiar abandonarea „naționalismului metodologic” considerat inadecvat în analiza fenomenelor specifice globalizării. Pledoariile în favoarea „transnaționalismului metodologic”⁴¹ își făcuseră simțită prezența, la începutul anilor '90, mai întâi în domeniul *Diaspora & Migration Studies*, odată cu apariția unor noi tipuri de migrații, urmată de globalizarea, politizarea și securitizarea migrației internaționale⁴². Noii orientări metodologice i s-a asociat viziunea „cosmopolită”⁴³ care și-a pus amprenta pe toate „utopiile” globalizării, începând cu „visul cosmopolit al păcii”⁴⁴. În acest context, în domeniul *Memory Studies* se impune, de asemenea, o nouă paradigmă, a „formelor transnaționale ale memoriei”, care „transcend granițele naționale și etnice”⁴⁵. Ilustrarea ei exemplară, reactivată în multiple „transnational memory spaces”⁴⁶, rămâne memoria Holocaustului. În opinia lui Jan-Werner Müller, ceea ce se globalizează, de fapt – lăsând deoparte acest caz „arhetipal” – este cultul pentru memorie, care părea să mascheze, cel puțin la începutul anilor 2000, tocmai rezistența față de utopiile globalizării:

„Rather than a simple exhaustion of utopian energies, memory might signify a resistance to the new utopia of globalisation and to teleological notions of history. On an alternative reading, globalisation and 'mnemonic particularism' – as long as it can be commodified as ethnically packaged goods – go hand in hand. The cult of memory might be globalised – and yet national memories remain resolutely separate.”⁴⁷

Transnaționalizării celui mai prominent filon european al memoriei traumatice i se asociază, începând din anii '70-'80, o inflație a „politicilor regretului” – antrenând, odată cu moralizarea istoriei⁴⁸, o „moralizare a conflictului politic” – pe care Jeffrey Olick o pune pe seama declinului statului-națiune și a eșecului acestuia în generarea „mecanismelor psihologice de apărare” adecvate așteptărilor colective în contextul marilor transformări sociale: „Memory and regret are not the result of the integration of the collectivity but of the impossibility of this in an age of competing claims, multiple histories, and plural perceptions.”⁴⁹ În aceste împrejurări, capătă tot mai multă relevanță politicile memoriei, capabile să reactiveze „pasiunile” colective prin „rememorarea împărtășită”⁵⁰. La originea moralizării istoriei, asociată de Olick politicilor regretului, se află, așadar, memorializarea ei care se produce pe fondul interferențelor – începând cu *boom*-ul din anii '80 – dintre politicile istorice și mnemonice, pe de o parte, și domeniul istoriografic, pe de altă parte. Dat fiind că respectivele politici se legitimează prin adecvarea la o serie de „exigențe morale”⁵¹ care capătă un relief tot mai pronunțat pe fondul declinului evocat de Olick, impactul lor pe terenul istoriografiei se traduce inclusiv în moralizarea istoriei. Implicațiile procesului afectează mizele cercetării și ale narațiunilor construite, care nu mai gravitează în jurul adevărului istoric („*wie es eigentlich gewesen*”), ci în jurul mobilizării memoriei în scopul formulării unor revendicări morale:

„Aici, memoria – ca și identitatea – este întotdeauna în pericol să genereze revendicări morale absolute și să devină non-negociabilă.”⁵²

Procesul numit „repackaging of history”, debutat în anii '80 și vizibil până în zilele noastre în politicile istorice (neo)naționaliste, pare să ofere destule (contra)exemple în acest sens. Întemeiat, sub aspect metodologic, pe „un soi de *mod de interpretare descriptiv autosuficient*, a cărui formă extremă este pozitivismul selectiv”, acest tip de demers istoriografic are, în opinia lui Oto Luthar, trei caracteristici importante: „(a) focalizarea pe cadrul național, (b) ignorarea cronologiei evenimentelor sau dezistoricizarea trecutului și (c) moralizarea”⁵³. Memorializarea, moralizarea și politizarea istoriei, survenite pe fondul „renaționalizării politicilor și a ideologiilor” și al „remodelării cadrelor memoriei politice”⁵⁴, marchează, începând din anii 2000, o reacție importantă a statelor-națiuni față de procesul de transnaționalizare / europenizare a memoriei. Rezistența politicilor memoriale naționale la standardizarea impusă de cadrul european reflectă – dincolo de derapajele naționaliste – anumite vulnerabilități ale paradigmei cosmopolite:

„Memory and history production is more than symbolic

production from a European centre. While the prevailing self-understanding in Brussels seems to be one of Europe 'making citizens', historical legitimacy also requires a perspective of citizens 'making Europe'.⁵⁵

Politicile regretului – „o formă de memorie a puterii”⁵⁶ – rămân marcate de tensiunea dintre cele două paradigme mnemonice. Ele arată în ce măsură, în termenii lui Avishai Margalit, „memory breathes revenge as often as it breathes reconciliation, and the hope of reaching catharsis through liberated memories might turn out to be an illusion.”⁵⁷ Incorporând „narative despre suferințele din trecut, război, traume și [implicând] victimizarea în sfera publică”, adăugate „noului accent pus pe procese”, pe mobilizarea comisiilor pentru adevăr și reconciliere și a unor practici comemorative desfășurate în memorialuri și muzee etc.⁵⁸, aceste politici furnizează un suport esențial pentru instrumentările strategice ale „trecuturilor dureroase”⁵⁹. Convertind regretul – adevărată „emblemă a timpurilor noastre” și, totodată, un foarte eficient instrument de legitimare simbolică – într-un „principiu [politic] general”⁶⁰, ele devin parte integrantă a jocurilor naționale și transnaționale ale memoriei și antrenează – prin mijlocirea acestora din urmă – moralizarea conflictelor politice. Aceleași politici au influențat semnificativ direcțiile de cercetare și dezvoltarea domeniului *Memory Studies*, un catalizator important constituindu-l globalizarea, la sfârșitul Războiului Rece, a practicilor care vizau gestionarea trecuturilor violente. Consacrate odată cu mobilizările transnaționale ale activiștilor în câmpul proceselor memoriale din America Latină și ale colaboratorilor lor din Europa sudică (Spania și Portugalia) și de Vest și din Statele Unite, modelele acestor practici vor fi importate în anii '90 – odată cu instrumentele standardizate ale controversatei „justiții de tranziție” – și în Europa Central-Răsăriteană proaspăt ieșită din experiența comunistă.

Ca și în cazul strategiilor politice și economice mobilizate în procesele de democratizare din fostele state socialiste, implementarea acestor modele și instrumente standardizate s-a realizat adeseori în absența adecvării la contextele naționale. Așa cum observase Christian Giordano, modelele tranzitologice – „bazate pe ipoteza universalistă că toți oamenii împărtășesc aceleași standarde de dezirabilitate” – au implicat, în general, avansarea unor proiecte de transformare socială „străine, dacă nu de-a dreptul irelevante” din perspectiva populațiilor locale: „And this is precisely what took place in East Europe.”⁶¹ Or, aceste transformări politice și economice fără precedent – arată Harald Wydra – apăreau într-un climat al confuziei, al disoluției structurilor și a valorilor până nu demult împărtășite la nivel colectiv, al incertitudinii identitare, al redefinirii perspectivelor asupra trecutului și a viitorului, al marilor emoții colective care au însemnat

trecerea, într-un timp foarte scurt, de la încântare și însuflețire la deziluzie. Este evident că transformările politice în cauză nu pot fi separate de ansamblul acestor fenomene, care nu trebuie considerate „patologice ori disfuncționale”:

„Political transformations comprise more than the technical design of institutions. This 'something more' includes meaning, feelings, the sacred, ideas of morality, and the 'non-rational' as ingredients of political legitimacy and authority.”⁶²

Implementarea modelelor tranzitologice standardizate s-a realizat, însă, în condițiile neglijării atât a climatului evocat, cât și a particularităților politice, economice și culturale ale societăților estice. Observația rămâne valabilă în cazul „justiției de tranziție” și al instrumentarelor utilizate în gestionarea „trecuturilor dureroase”, a căror globalizare este rezultatul „instituționalizării și al profesionalizării crescânde a unui mediu internațional de experți, care a modelat standardele globale pentru rezolvarea situațiilor post-conflict.”⁶³ În general, actorii implicați au tratat cu superficialitate tradițiile, contextele politice, istoriile naționale, precum și așteptările comunităților locale, mai cu seamă ale celor din țările în curs de dezvoltare. Întrebându-se, pe urmele lui Avishai Margalit, dacă există „un imperativ categoric” referitor la procesul rememorării colective și dacă acesta din urmă „este posibil sau chiar dezirabil în absența retribuției, a restaurării sau a restituirii”, Jan-Werner Müller se arată sceptic – la începutul anilor 2000 – în privința „prescripțiilor generale” aplicate în „justiția de tranziție”:

„Despite the numerous efforts at general prescriptions for 'transitional justice', it seems exceedingly difficult to make general prescriptions. Not only is every case significantly different, the pasts to be faced and the memories chosen to guide political action are themselves almost always contested and conflicted, which makes reaching political judgements, at least for outsiders, so much more demanding. Studies in 'transitology' have probably clarified the options, but they have not made the judgements any easier.”⁶⁴

Fără a lua în calcul instrumentările politice abuzive⁶⁵, trebuie să observăm că acțiunile întreprinse în numele unei „etici a memoriei”⁶⁶ mai mult sau mai puțin intransigente, au demonstrat, cel puțin în anumite cazuri, că „justiția și „istoricizarea” nu sunt în mod necesar compatibile”, că până și cea mai riguroasă justiție se poate dovedi inaptă să satisfacă multiplele revendicări ale diverselor comunități memoriale și că moralizarea istoriei, ca și cea a politicii, nu are neapărat efecte eliberatoare. Or, în termenii lui Jan-Werner Müller, „... istoria și justiția ar trebui să elibereze, ba chiar, într-o anumită măsură, să implice ruperea față de trecut –

și nu crearea unor identificări morale cu respectivul trecut.”⁶⁷ Studiarea moștenirii unei dictaturi – arăta, în aceeași ordine de idei (și în același context analitic), Timothy Garton Ash – ne reamintește „cât de dificil este să stabilești orice adevăr istoric” și cât de „profund necreditabilă este orice mărturie retrospectivă”. Pe de altă parte, subliniază Ash la capătul aceluiași studiu comparativ dedicat formelor pe care le-a luat justiția tranzițională în fosta RDG și în țările Grupului Visegrád, „nu există, probabil, epurări pozitive, chiar dacă sunt numite, politicos, lustrații”: „Carelessly used, the records of a state that worked by organised lying, and especially the poisonous, intrusive files of a secret police, can ruin lives. Memory in this sense of knowledge of the past can also be a form of pernicious power.”⁶⁸ Cert este că, pe acest teren minat, politicile memoriale emergente referitoare la ceea ce s-a numit „la nouvelle Europe”⁶⁹ rămân tributare moștenirii ideologice, politice și culturale a Războiului Rece, configurate în jurul „faliei cultural-epistemologice” dintre Est și Vest:

„In the bipolar discursive universe dominated by Churchill’s metaphor of the Iron Curtain, a circular transfer from geopolitics to journalism to collective consciousness – and back – had been successfully completed: a radical East-West cleavage had been singled out from among the multitude of endemic and ubiquitous, dynamic divisions of our continent. An ideological, political, military, and increasingly epistemological-cultural fault line appeared to separate two rival, parallel worlds. It was a fault line and not a mere border, as the separation seemed to extend from the minds of people into ontology.”⁷⁰

La această „hartă mentală” se raportează polemicele pe parcursul cărora actorii nou-intrați în competiția pentru recunoaștere⁷¹ revendică din ce în ce mai vehement un statut egal pentru memoria traumatică a comunismelor estice în raport cu aceea, deja instituționalizată în Occident – și la nivelul Uniunii Europene –, a Holocaustului. Până în 2004, observă Carlos Clossa, nicio rundă a largirii nu antrenase transformări în „narațiunea fondatoare” a Uniunii. Situația se schimbă după integrarea Estului: „Although the EU lacked of a explicit formalised position on the issue, there was, firstly, an implicit pressure on Central and Eastern European applicants for recognition of the Holocaust as part as their policies of memory.”⁷² Pe de altă parte – arată Annabelle Littoz-Monnet –, după integrare, noile state membre vor folosi arenele Uniunii Europene ca pe „o nouă platformă pentru a promova o imagine alternativă a trecutului Europei, conform căreia crimele naziste și cele staliniste reprezintă experiențe totalitare comparabile și ar trebui, ca atare, să ocupe locuri egale ca semnificație în politicile comemorative ale UE”⁷³. Demersurile începuseră, de fapt, încă din primii ani ai democratizării, așa încât prima dezbatere pe tema

regimurilor comuniste din Est a avut loc, în Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei, în 1992⁷⁴. Perioada e marcată, în termenii lui Oto Luthar,

„by a rise in a tendency to convert and transvalue traumatic events, which gave way to the establishment of the so-called founding traumas. The placement of the struggle for the reinterpretation of the past within the sociological concept of “national trauma” is important, since it provides a theoretical framework for the treatment of the so-called cultural struggle, which lies in the background of the reinterpretation of collaboration and links the struggle for memory to the problem of collective identity.”⁷⁵

În acest context, competiția dintre narațiunile memoriale vehiculate prin intermediul politicilor istoriei joacă un rol crucial atât în plan național cât și – odată cu transnaționalizarea memoriei – la nivel european. După al doilea val al integrării Estului, urmat de Marea Recesiune și de multiplele crize asociate, competiția continuă – pe fondul frământărilor geopolitice – alimentând polarizările în cadrele oferite de culturalizarea și moralizarea politicului ca efecte ale moralizării istoriei. Este semnificativă, sub acest aspect, mobilizarea, după 2010, a actorilor din câmpul istoriografiei (secondați de actorii politici) care – așa cum observă Oto Luthar într-o analiză dedicată revizionismului sloven –, continuă să „reîncălzească” procesul condamnării comunismului și al „preținșilor săi susținători”, plasați sub eticheta metaforică „red dragon and the evil spirits”⁷⁶

Explicabil din perspectiva provocărilor geopolitice și a amenințărilor succesive ale căror consecințe actuale tragice transgresează granițele „Europei divizate”⁷⁷, procesul în cauză – parte integrantă a competițiilor mnemopolitice (trans)naționale evocate – are, evident, implicații cultural-identitare semnificative, vizibile de ambele părți ale fostei „cortine de fier”. Fără a contesta validitatea criticilor – bine argumentate științific, dincolo de opțiunile ideologice ale autorilor – aduse exceselor moralizante și derapajelor neo-naționaliste vizibile adeseori în discursurile istoriografice revizioniste, trebuie să atragem atenția asupra importanței contextului internațional în care se înscriu atari mobilizări ale politicilor istorice în Estul postcomunist. Or, nu trebuie să uităm că, în spațiul fragmentat și fragil al „noii Europe”, respingerea comunismului a însemnat, de fapt, o „dublă respingere” – una a sistemului ca formă de organizare a puterii și una a hegemoniei externe pe care au fost nevoiți să o suporte „membrii non-sovietici ai fostului bloc comunist”: „This double rejection reflected the centrality of the unified symbolism against the communist enemy as underlying the crisis of legitimacy as the central feature of communism’s weakness.”⁷⁸

Este un aspect asupra căruia trebuie să insistăm, cu riscul de a transforma în leitmotiv ideea legăturii profunde dintre războaiele „fierbinți” soldate cu

traume masive (cazul dezastrelor din fosta Iugoslavie și al tragediei actuale din Ucraina, pentru a evoca doar contextele recente) și „războaiele memoriei” care le precedă, de cele mai multe ori. Tema impune, firește, un popas în peisajul Rusiei postsovietice, unde anii 2000 marchează o importantă fractură de regim memorial, după o perioadă (a tranziției) în care moștenitoarea fostului imperiu avusese un parcurs oarecum similar celor experimentate de vecini – statele membre ale Tratatului de la Varșovia și fostele republici sovietice, începând cu Țările Baltice. Cotitura în cauză – survenită după cele două valuri de revizuire ale istoriei recente (cel din anii '80, marcați de denunțarea crimelor staliniste, asumată în primul rând de Mihail Gorbaciov, și cel din anii '90, convergent, până la un punct, cu trendul „justiției de tranziție” manifestat în cea mai mare parte a fostului bloc estic) și vizibilă și în Belarus și Republica Moldova – implică reevaluarea pozitivă a trecutului sovietic.

În Federația Rusă condusă de Vladimir Putin, această reevaluare înseamnă reactualizarea cultului lui Stalin, explicită atât în politicile comemorative, cât și în historiografia oficială, ale cărei *new master narratives* sunt transferate în politicile educaționale. Astfel, arată Arfon Reese, deși cercetările academice dedicate etapei represive ale epocii comuniste nu au fost împiedicate, se pare că nici nu au fost încurajate, ceea ce indică o ezitare semnificativă vis-à-vis de „confruntarea” cu trecutul, evidentă și în planul predării și al cercetării istoriografice în universitățile din Federația Rusă. Pe de altă parte, la nivelul practicilor simbolice legitimizează este cât se poate de vizibilă tentativa de a „reconecta regimul prezent cu trecutul [stalinist]”, pe fondul unui puternic consens public, indicat de sondajele de opinie (rata de aprobare a politicilor președintelui era, în epocă, 70%):

„The trend could be seen in Putin's own proclaimed regret for the loss of the USSR, his reluctance to unequivocally condemn the crimes of Stalin (although in an interview with the German newspaper *Bild* in 2005, he referred to Stalin as a tyrant) and his refusal to criticise the KGB and its predecessor organisations. The 9 May Victory Day celebration in 2005, on the sixtieth anniversary of the defeat of Nazi Germany, marked a new stage in the commemoration of the military achievements of the USSR. Under Putin, the Soviet national anthem, which had been rejected in 1991, was reinstated, albeit with new words to the old tune, evidencing a determination to see the Soviet period as marked by positive as well as negative aspects”.⁷⁹

Practicile evocate au oferit, credem, suficiente motive de neliniște foștilor sateliți și fostelor republici sovietice, și, evident, destule argumente în favoarea condamnării ferme – atât prin mijlocirea politicilor (revizioniste) naționale, cât și prin mobilizările în arenele transnaționale – a comunismului, în versiunile totalitare

experimentate în Est mai cu seamă în etapa stalinismului represiv. Chiar dacă acestea din urmă au indicat încă de la început, în anumite cazuri, exagerări în sensul criminalizării în bloc, lipsită de nuanțe, a sistemului comunist⁸⁰, sancționate cu destulă îndreptățire de actorii politici din spectrul stângii (occidentale și nu numai), ele își află rațiunea, în bună măsură, în contextul evocat mai sus. Mobilizările din anii 2000 nu pot fi explicate, așadar, doar prin raportarea la fenomenele neo-naționaliste emergente pretutindeni în spațiul european, legate de crize social-economice majore (cazul Marii Recesiuni, de pildă), ci se cuvin plasate în contextul geopolitic în care se manifestau deja semnele frământărilor care au căpătat, astăzi, chipul unei întoarceri terifiante a trecutului imperialist-sovietic. Atmosfera conflictuală a fost alimentată, în fostul bloc estic, și de evenimentele dramatice din statele anexate, până în 1991, de URSS – Revoluția Trandafirilor din Georgia (2003), Revoluția Lalelelor din Kirghizstan (2005) și Revoluția Oranj din Ucraina (2004) – implicând, toate, poziționări critice vis-à-vis de moștenirea istorică sovietică. În aceeași perioadă – arată Rees – față de peisajul, descris mai sus, al Rusiei „restauratoare”, scenele politice din statele central- și est-europene indicau un contrast radical:

„In sharp contrast, in other former communist states the internal debate between different parties concerning the communist legacy is connected to the question of past and present relations with Moscow. It is shaped by the availability of alternative courses of development and by external factors such as the geo-political rivalry between Russia, on the one hand, and the US and NATO, on the other. The intensity of the debate is inflamed by what Russia sees as NATO encroachment into its sphere of influence and by the establishment of US military bases in the Caucasus and Central Asia”.⁸¹

În aceste împrejurări, reamintim, se produce primul val al integrării Estului în Uniunea Europeană, cu Polonia și Țările Baltice (ocupate de URSS după semnarea Pactului Molotov-Ribbentrop în 1939) deja integrate în NATO⁸² și plasate, din 2004, în avangarda noilor politici comemorative europene⁸³. Fără a insista, în absența spațiului adecvat, asupra subiectului, se cuvine să semnalăm relevanța tensiunilor reflectate în politicile memoriale național(ist)e și cosmopolite ale perioadei atât în raport cu dinamica mnemonică a „noii Europe”, cât și din perspectiva reconsiderării statutului regiunii în cercetările care i-au fost dedicate. Depășind sfera antreprenoriatului și, în genere, a jocurilor politice ale memoriei, dezbaterile asupra „culturilor memoriale conflictuale ale Europei”⁸⁴ – al căror miez incandescent s-a situat, nu de puține ori, la intersecția „plăcilor tectonice” configurate în jurul așa-numitului „Weimar Triangle” format din Franța, Germania și Polonia⁸⁵ – au avut un considerabil impact epistemologic vizibil, mai

ales în ultimul deceniu, în „noul val” de cercetări dedicate memoriei istorice și culturale central- și est-europene. Aceste contribuții antrenează modificarea percepției anterioare asupra statutului periferic al regiunii – rezultat, potrivit anumitor opinii, al „culturalizării realității istorice” a comunismului imaginat ca „un soi de spațiu-timp [...] al unei întârzieri culturale” și descris adeseori „în termenii unei modernități întârziate”⁸⁶ –, reperabilă în multe dintre cercetările occidentale. Punând în discuție această optică, studiile recente, în care Europa Central-Estică – acest spațiu privilegiat al „memoriilor disputate”⁸⁷ – e departe de a mai constitui „un supliment al dezbaterilor despre memoria europeană”⁸⁸, devenind, dimpotrivă, subiectul unor bine conduse analize comparative transnaționale, fac să se vorbească tot mai insistent despre emergența unui al doilea *memory boom*. Este consecința nu doar a dezvoltării domeniului pe coordonatele oferite de paradigma cosmopolită, ci și a unei dinamici memoriale regionale reperabilă deopotrivă în politicile mnemonice și la nivelul „memoriei vernaculare a comunismului” care, aflată într-un proces de „fragmentare crescândă”, devine tot mai relevantă ca „factor de legitimare și de stabilizare”⁸⁹. În fapt, odată cu ceea ce a fost perceput ca „al treilea val” în *Memory Studies*⁹⁰, Europa Central-Orientală se conturează din ce în ce mai evident ca un conglomerat de „memory regions”⁹¹, reunind diferite „constelații ale memoriei colective”:

„The legacies of its ethnic, linguistic, cultural, and religious heterogeneity, early modern and modern imperial histories, nation-building processes, communist experience, border shifts, migration waves, as well as links to diasporas all over the world, formed varied, inter- and transnational constellations of memory. In other words, “East-Central Europe” is not a single region of memory shaped by a specific transnational history; rather, the space commonly referred to using this term contains multiple overlapping and intersecting memory regions that together form uneven concentrations of mnemonic interaction.”⁹²

Nu vom putea stăruii îndeajuns, aici, asupra unor polarizări care au constituit preț de decenii – înainte de a anima conflictele în jurul memoriei în întreg spațiul european postcomunist (și nu numai) – temele de reflecție ale unor direcții fertile ale studiilor culturale. În contextul actual al polemicilor suscitade de perspectiva largirii spre Est a Uniunii, ni se pare, însă, demnă de subliniat persistența – adăugată tensiunilor politice și cultural-identitare dintre „vechea” și „noua Europă” – a unei binecunoscute polarizări în chiar interiorul fostului bloc socialist între ceea ce s-a (auto)definit ca „Europa Centrală” și „alteritatea slavă”, esențializată, firește, în opresorul sovietic, dar incluzând și Balcanii. Într-o analiză a geografii simbolice europene, publicată la aniversarea a zece ani de la „revoluțiile de catifea”, Sorin

Antoși sublinia dificultatea reconcilierii clivajelor dintre Est și Vest, incluzând „subcategoriile lor radicale, Rusia și Balcanii, cu mitologia culturală a *Mittleuropei*.”⁹³ Relevante în câmpul intelectual începând din anii '80 (dar avându-și rădăcinile în anii '50), dezbaterile asupra ideii central-europene încorporează – depolitizându-l și traducându-l în termeni cultural-istorici – antagonismul emblematic pentru logica bipolară a Războiului Rece, cu înregistrarea unor diferențe semnificative de perspectivă: „...while Hungarians, Poles, and Czechs focus on the differences between Central and Eastern Europe (exemplified by Russia), their German counterparts stress the differences between *Westmitteleuropa* and *Ostmitteleuropa*.”⁹⁴ După 1989, conceptul unei Europe Centrale privesc ca „unul dintre simbolurile principale ale democratizării în fostul bloc estic” a rămas asociat, în viziunea lui Harald Wydra, unei categorii în mod inerent liminale, lipsită de „granițe și de identități clar delimitate”, un spațiu al „fluidității, al incertitudinii și al răsturnărilor de statut”⁹⁵.

Ceea ce particularizează concepția acestei hărți mentale, evidențiindu-i, totodată, afinitățile cu „semi-orientalismul” specific percepției vestice asupra Estului – semnalat, între alții, de Maria Mälksoo (2010) în studiul său despre imaginarea politicilor de securitate postcomuniste ale Poloniei și ale Țărilor Baltice⁹⁶ – este marginalizarea sau chiar ignorarea Balcanilor care vor (re)intra în scenă, spectaculos și tragic, abia în anii '90: „Again the Balkans were evoked as the constituting other to Central Europe alongside Russia.”⁹⁷ Tributară, până la un punct, unei perspective care „reifică” trăsăturile civilizaționale modelate de cele două „moșteniri istorice” majore ale Balcanilor – cea bizantină și cea otomană –, „ghetoizarea debilitantă” a regiunii a cărei identitate geopolitică fusese ocultată după Al Doilea Război Mondial, doar o parte a ei fiind „inclusă în rubrica Europa de Est” (Todorova, 2004: 16, 14), nu putea decât să se accentueze ca urmare a tragediilor din anii '90. Evident, un rol important în persistența atitudinilor reticente îl joacă virajul spre populismul autoritarist pe care Serbia l-a afișat începând din 2012 și pe care îl evocă ostentativ atât diplomația mnemonică ruso-sârbă, cât și, în general, puternica implicare a statului în „industria memoriei”⁹⁸. Dincolo, însă, de (auto)percepțiile și de prejudecățile supuse condiționărilor ideologice și contextuale, complexitatea contextelor memoriale ilustrate de spațiul balcanic nu poate fi trecută cu vederea în nicio analiză a versiunilor divergente ale istoriilor „Europelor Europei”, marcate în grade diferite, mai cu seamă după 1989, de „naționalismul victimar”⁹⁹. Să nu uităm că,

„Beyond perception, [...] for large parts of the population, the feeling of victimisation in almost any country in the region is real. War-torn regions paid the highest price in terms of death tolls and mass migration. The wars in ex-

Yugoslavia between 1991 and 1999 may have caused the death of approximately 220,000 people, including 160,000 Bosnians, 30,000 Croats, and 25,000 Serbs. Of a total of more than 2 million expelled people, by the year 2000, 1.2 million Bosnians still had not returned home”.¹⁰⁰

Indiferent de avatarurile lor naționale, regionale și transnaționale, narațiunile concurente și, deopotrivă, analizele focalizate asupra memoriilor contestate ale Europei, rămân dominate – decenii bune după *boom*-ul din anii '80 – de paradigma traumatică. Preocupările pentru explorarea „rădăcinilor istorice ale prezentului turbulent”¹⁰¹ s-au intensificat, așa cum am observat, odată cu evenimentele dramatice antrenate de încheierea Războiului Rece. Dincolo de concretizările lor acut conflictuale din arenele instituționale naționale, mobilizarea la nivel transnațional a strategiilor de europeanizare a memoriei, care au privilegiat împărtășirea colectivă a „lecțiilor negative” în detrimentul căutării unor „surse pozitive de mândrie”, și-a aflat reversul în transnaționalizarea unei „memorii a coșmarului”:

„The dominant strands of transnational memories in Europe therefore seem to have an almost nightmarish quality. As products of large-scale suffering, from war to genocide, from repression to exploitation, they create hortatory narratives, pointing to dire consequences if certain dangerous tendencies are not stopped in time. Moreover, in the realm of public debate, the victims of militarism, fascism, communism and imperialism clamour for attention, vying for sympathy and compensation in turn. [...] This nightmare memory is based on experiences of suffering that are likely to diminish in time and are unlikely to serve as a lasting bond in the future”.¹⁰²

În câmpul *Memory Studies*, focalizarea asupra acestor „trecuturi dureroase”, interconectată cu „marșul triumfal” al neoliberalismului „prezentist” care-și căuta în istorie – în contextul competiției cu liberalismul și conservatorismul – o legitimare morală¹⁰³, nu părea să lase prea mult loc preocupărilor referitoare la viitor, deși – observa Andreas Huyssen la cumpăna dintre secole, în anii avântului disciplinei – „[t]he turn toward memory is subliminally energized by the desire to anchor ourselves in a world characterized by an increasing instability of time and the fracturing of lived space.”¹⁰⁴ Lumea descrisă de Huyssen este, firește, și reflexul dezvoltării spectaculoase a *social media* care, favorizând „erodarea înțelegerii intersubiective a adevărului” și, implicit, emergența „post-adevărului”¹⁰⁵, a avut un impact uriaș asupra modurilor de percepție a spațiului și a timpului și a antrenat, totodată, transformări profunde în „structura publicului”: „...whatever is being communicated is also deterritorialized, disembedded; it is disrupted from its point of origin and disconnected from the time regime of scheduled events to be reconnected in an ongoing

“broad present”.”¹⁰⁶

În ultimii ani, situația pare să se fi schimbat semnificativ în domeniul studiilor despre memorie, odată cu emergența a ceea ce a fost perceput ca „un moment al pericolului” – sintagmă inspirată de celebrul eseu al lui Walter Benjamin, *On the concept of history* (1940), publicat în contextul ascensiunii fascismului și a nazismului în Europa¹⁰⁷. Este vizibilă o mutare de accent de pe politica memoriei – „deopotrivă orientată spre trecut și prezentistă, incapabilă să promoveze construcția unui viitor comun” – pe memoria politicii. Aceasta din urmă, crede Cristian Cercel, este în măsură să „readucă în prim-plan, pentru a le pune în practică, viziunile din trecut ale viitorului, ideile anterioare despre egalitate și democrație radicală, precum și luptele colective”: toate acestea „ne-ar putea reaminti că lupta pentru viitor ar putea conferi prezentului o mult mai mare legitimitate” decât absolutizarea „luptei pentru trecut”¹⁰⁸.

De la fixarea obsesivă asupra „spectrelor” unui trecut (astfel) prezentificat („present pasts”) – în fapt, „a unique history of genocide and mass destruction which, a priori, mars any attempt to glorify the past”¹⁰⁹ – cercetările se reorientează spre analiza modului în care mnemoistoriile secolelor XX–XXI au încorporat dimensiunea normativ-simbolică a memoriei politice, „o memorie instituționalizată”, construită „de sus în jos” (*top-down*) cu rol activ în formarea identităților naționale și de grup, precum și în orientarea acțiunii politice¹¹⁰. Reliefa rolului jucat de memoria politică în articularea memoriei istorice – această componentă esențială a memoriei culturale *active, canonice*, responsabilă pentru conservarea *trecutului ca prezent* – este facilitată de explorarea resorturilor strategice ale politicilor memoriale care au modelat noile *master narrative* în Europa reconfigurată după încheierea Războiului Rece. Reamintim, pe urmele Aleidei Assmann, că memoria are, ca și uitarea, o latură activă și una pasivă. În ipostazele ei instituționalizate, memoria (culturală) activă conservă – prin mijlocirea *canonului* – „*trecutul ca prezent*”, spre deosebire de cea pasivă, care îl *arhivează* „*ca trecut*”. Codificat prin mesaje culturale perpetuu rememorabile și reutilizabile, trecutul este (re)activat la nivelul memoriei culturale în trei arii-cheie – religia, arta (inclusiv literatura) și istoria¹¹¹ – prin mijlocirea politicilor memoriale, îndeosebi a celor simbolice și a celor educaționale¹¹². Pe acest teren se produc interferențele dintre memorie, cultură (inclusiv formele sale religioase) și politică, implicând convertirea structurilor simbolice complexe ale memoriei culturale în „semne simbolice ale memoriei politice”, a căror accesibilitate contribuie la integrarea narativelor care le servesc drept vehicul în straturile memoriei sociale¹¹³.

Încorporate în politicile naționale menite să răspundă exigențelor morale specifice diverselor comunități mnemonice, aceste narative – purtătoare ale unor revendicări de legitimitate profund ancorate în tradiții,

credințe și viziuni politice locale sau regionale – se „ciocnesc”, inevitabil, pe terenul tentativelor de transnaționalizare a „eticii memoriei”. Or, se întâmplă ca aceasta din urmă – înțeasă uneori ca „un caz special al eticii credinței”, profund legat(ă) de tradiționalism și de moralism („the disposition to cast judgments of a moral kind on what is unsuitable to be so judged”) – să apară ca „un proiect care se apropie suspect de mult de perspectiva unei lumi vrăjite”: „Memory as a project of gaining some form of immortality in a community of memory [...] can take the form of something akin to revivification.”¹¹⁴ Celebrarea – *transnaționalizată* – a „Regimentului Nemuritor”, ca și comemorările prilejuite de „Drumul Memoriei”¹¹⁵, asociate cultului revitalizat al lui Stalin, oferă, din această perspectivă, (contra)exemplu dificil de ignorat și justifică, totodată, un îndemn reînnoit la reflecție pe tema relațiilor actuale dintre politica memoriei și „teologia politică”: „Religion is of relevance here in part because the whole enterprise of an ethics of memory, as well as the politics of memory, is under a cloud of accusation that it is merely a disguised form of religion.”¹¹⁶

În acest context, comunitatea academică pare să fi conștientizat, pe lângă importanța dimensiunii meta-critice a studiilor despre memorie – vizibilă demult în domeniul *Holocaust Studies* –, necesitatea unei schimbări fundamentale de atitudine vis-à-vis de actualul regim de istoricitate, una reclamată deja de Andreas Huyssen la începutul noului mileniu, într-un timp marcat de epuizarea vechii dialectici istorice trecut-viitor și de „eclipsa generală a utopiilor”¹¹⁷: „... perhaps it is time to remember the future, rather than only worry about the future of memory.”¹¹⁸ Din această perspectivă, investigarea jocurilor memoriei – ca parte a unor procese menite să conducă la „reconfigurarea memoriilor colective”¹¹⁹ – oferă multiple avantaje. Mai întâi, ea facilitează înțelegerea relațiilor dintre traumele culturale construite în spațiul european (mai ales) după prăbușirea zidului Berlinului și blocajul persistent în „trecutul care nu trece”¹²⁰. Având în vedere implicațiile neprevăzute ale acelorași jocuri în procesul (re)imaginării trecutului, în „era incertitudinii”, a „conectivității radicale” și a competiției diverselor forme de „populism avansat” – când „în definitiv, multe dintre memoriile comercializate în masă pe care le consumăm sunt „imagine”¹²¹ –, considerăm că explorarea lor ar putea contribui, în plus, la stabilirea unor distincții cruciale între anumite regimuri mnemonice supuse condiționărilor geopolitice și narativele rezultate din manipularea lor abuzivă, pe teren populist.

Un astfel de demers ar încuraja, totodată, încorporarea în viitoarele politici mnemonice naționale a unor lecții relevante din perspectiva „eticii memoriei” care poate fi înțeasă, așa cum arată Avishai Margalit, și ca o „etică a uitării” în vederea reconcilierii. În accepția dată de filosof, uitarea nu înseamnă o ocultare a „trecuturilor dureroase”, ci o încercare de a depăși – în procesul

rememorării – resentimentele care li se asociază, pentru a nu le retrăi: „... is not forgetting the wrong done but rather overcoming the resentment that accompanies it. It is like forgetting an emotion in the sense of not reliving it when memory of the event comes to mind.”¹²² O „precondiție crucială” pentru reconstrucția Europei Occidentale după cel de-Al Doilea Război Mondial a fost – arată Harald Wydra – „un binecuvântat act de uitare”, pentru care Winston Churchill pledase în 1946, într-un celebru discurs ținut la Zürich, oglindind o perspectivă liberală asupra istoriei, conform căreia asemenea acte sunt indispensabile în edificarea „începuturilor constitutive” și în construcția comunităților. Ele permit înțelegerea a două moduri de funcționare a memoriei colective:

„While these acts stress the dissociative character of memory, the social memory of traumatic experiences harbours a distinctively associative dimension, which bestows upon memory a representative function, as it represents that past for the present. [...] Blessed acts of oblivion do not erase social memory, but they quite successfully draw a line under the past with the purpose of identity-formation. Building up new identities is inherently linked to the capacity for forgetting a certain part of our past. To put it provocatively, we are not only the past that we (can) remember (as the historicists have always argued), but we are also the past that we can forget.”¹²³

Ar putea fi o cale de acces spre înțelegerea rațională – și, implicit, convergentă cu imperatiile morale – a faptului că memoria reprezintă o „cunoaștere din trecut” („*knowledge from the past*”), nu neapărat una „despre trecut” („*knowledge about the past*”) ¹²⁴. Dată fiind complexitatea și evoluțiile din ultimele decenii ale fenomenelor care au determinat – în varii câmpuri (trans)disciplinare – aprofundarea reflecțiilor asupra dinamicii memoriale și asupra implicațiilor ei în configurarea peisajelor politice și culturale de pe hărțile, deopotrivă reale și imaginate, ale „Europelor Europei”, demersurile analitice nu se pot sustrage imperativelor multiperspectivismului, înscris pe coordonatele unei „abordări pluraliste”, a cărei necesitate fusese sesizată, cu mai bine de un deceniu în urmă, înainte ca temerile referitoare la intensificarea amenințărilor venite din partea (neo)naționalismului și a populismului să se materializeze într-o nouă tragedie a Europei: „to work not towards a European collective memory in the singular, in a homogenising and essentialising sense, but towards the construction of European collective memories in the plural, which strive for a growing understanding of diversity”¹²⁵. Ea devine cu atât mai relevantă cu cât trăim, din nou, vremuri în care – așa cum observa Chantal Mouffe în urmă cu aproape un deceniu – „proiectul european se află la o răscruce”. Pentru teoreticiană belgiană, era vitală, încă de pe atunci, (re)

configurarea unei „Europe agonistice” – așa cum fusese gândit proiectul inițial de către părinții fondatori ai Uniunii, între care Jean Monnet și Robert Schuman, în scopul contrabalansării antagonismului dintre Franța și Germania – în contextul unei crize nu doar economice, ci și civilizaționale, care astăzi s-a acutizat:

„The EU is currently composed of consumers, not of citizens. It has been mainly constructed around a common market, and it has never really created an European common will. No wonder that, in times of economic crisis and austerity policies, some people begin to question its utility, forgetting what has been its important achievement in bringing peace to the continent.”¹²⁶

Observația a fost mai fost făcută, în împrejurări similare. Analizând – într-un articol apărut la puțină vreme după Marea Recesiune, pe fondul manifestărilor eurosceptice survenite în chiar arenele instituționale ale Uniunii – ceea ce părea a fi o veritabilă schismă în memoriile Europei („a memorial divide”), Claus Leggewie arăta că, pentru spiritele naționaliste, „Europa este în mod esențial o zonă a pieței libere care acționează ca o colectivitate doar în caz de atac din exterior [...]”¹²⁷ Parte a peisajului cultural și civilizațional evocat de Chantal Mouffe în 2013, jocurile (geo)politice ale memoriei – înțeleasă deopotrivă ca „matrice a istoriei” și „componentă temporală a identității”¹²⁸ – angajează mize majore în remodelarea proiectului comunitar edificat la începutul Războiului Rece. Investigarea lor – cu adoptarea unui multiperspectivism corelat

condiționărilor contextuale – se impune ca un demers indispensabil, mai cu seamă acum, când Europa își vede iarăși periclitat „visul cosmopolit al păcii”. Demersul nu ar trebui să evite, firește, reconsiderarea nuanțată a ceea ce Konrad Jarausch numea „memoria coșmarului”, atunci când atrăgea atenția – dintr-o perspectivă complementară celei adoptate de Mouffe – asupra pericolului delegitimării proiectului european prin focalizarea pe „lecțiile negative” ale trecutului: „Europe has become a kind of insurance policy against the repetition of prior problems rather than a positive goal, based upon a shared vision for the future.”¹²⁹

Revelând arhitecturi politice naționale mai fragile, cu sisteme partinice încă deficitare sub aspectul instituționalizării, mai volatile decât în alte regiuni și, implicit, mai expuse impactului destabilizator al strategiilor mnemonice delegitimatore, Europa (post)postcomunistă solicită – ca teren privilegiat al conflictelor memoriale – o atenție deosebită, deja vizibilă, de altfel, în cercetările „noului val” de *Memory Studies*. Prin analiza politizării „trecuturilor dureroase”, atari demersuri reliefează, pe de o parte, polifonia și multistratificarea interpretărilor și lasă să se întrevadă, pe de altă parte, soluții pentru proiectarea viitorului într-un prezent aparent confiscat de incertitudine, încurajându-ne să ne reamintim, vorba lui Ann Rigney¹³⁰, speranța.

* **Notă:** Textul articolului este parte a unui volum aflat în pregătire.

Note:

1. Laure Neumayer, *The Criminalisation of Communism in the European Political Space after the Cold War* (Londra și New York: Routledge, 2019).
2. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (San Diego, New York, Londra: Harcourt Brace & Company, 1973 [1950]), vii.
3. Maria Mälksoo, *The politics of becoming European: A study of Polish and Baltic post-Cold War security imaginaries* (Londra și New York: Routledge, 2010).
4. Claudio Fogu și Wulf Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History”, în *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner și Claudio Fogu (Durham și Londra: Duke University Press, 2006), 293.
5. Klas-Göran Karlsson, „The Uses of History and the Third Wave of Europeanisation”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Stråth (New York și Oxford: Berghahn Books, 2010), 38.
6. Așa cum observă Berthold Molden, doar după apariția *Declarației...* din 1973 – chiar dacă nu neapărat datorită acesteia – istoria și memoria europeană redevin subiectele preferate ale dezbaterilor academice, intelectuale și politice. Deși „întoarcerea la memorie” din anii '80 s-a desfășurat în cadrele „naționalismului metodologic”, transnaționalizarea ulterioară a fenomenelor memoriale a fost consecința acestui prim demers. („Mnemonic Hegemony? The Power Relations of Contemporary European Memory”, în *EUROPEs. The Paradox of European Empire. Cahiers Parisiens / Parisian Notebooks* 7, ed. John W. Boyer și Berthold Molden (Paris și Chicago: The University of Chicago Press, 2014), 106-107.
7. Molden, „Mnemonic”, 106.
8. Molden, „Mnemonic”, 108.
9. Karlsson, „The Uses”, 38-39.
10. Ruth Wodak, *The Politics of Fear. The Shameless Normalization of Far-right Discourse* (Londra: Sage, 2021), 258.
11. Rieke Trimčev, Gregor Feindt, Félix Krawatzek și Pestel Friedemann, „Europe's Europes: Mapping the Conflicts of European

- Memory”, *Journal of Political Ideologies* 25, nr. 1 (2020): 51-77.
12. Lucy Bond, Stef Craps și Pieter Vermeulen, „Introduction: Memory on the Move”, în *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*, ed. Lucy Bond, Stef Craps și Pieter Vermeulen (New York și Oxford: Berghahn Books, 2017), 4.
 13. Eirikur Bergmann, „Will the COVID-19 Crisis Lead to a Fourth Wave of Neo-nationalism?”, *English Studies in Africa. The Plague Years* 64, nr. 1-2 (2021): 98-109.
 14. Karlsson, „The Uses”, 38-39.
 15. Harald Wydra, *Communism and the Emergence of Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 194-195.
 16. Karlsson, „The Uses”, 39.
 17. Fogu și Kansteiner, „The Politics”, 296. Cf. Csilla Kiss, „Historical Memory in Post-Cold War Europe”, *The European Legacy: Toward New Paradigms* 19, nr. 4 (2014): 419-432.
 18. Carlos Closa, *Negotiating the Past: Claims for Recognition and Policies of Memory in the EU*. Working Paper (Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP), CCHS-CSIC, Spain, nr. 8, 2010), 3.
 19. Małgorzata Pakier și Bo Stråth, „Introduction. A European Memory?”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Stråth (New York și Oxford: Berghahn Books, 2010), 4.
 20. Observațiile referitoare la această (re)mitizare au în vedere strict instrumentările (geo)politice ale memoriei războiului, așa cum apar ele evidențiate de jocurile mnemonice (consistent documentate științific) în care URSS și – după dezintegrarea fostului imperiu sovietic – Federația Rusă s-au angajat, mai întâi pe teren național și, ulterior, în contextul globalizării, la nivel transnațional. Nu avem în vedere, în niciun caz, minimalizarea rolului real jucat de URSS, în cadrul Alianței anti-naziste, în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial și nicidecum a consecințelor dezastruoase, pe teren sovietic, ale conflagrației, semnalate, între alții de Thomas C. Wolfe: „This war, known in the Soviet Union as the Great Fatherland War (Great Patriotic War), surpassed all previous wars in its scope, ferocity, and destructiveness: one accounting of the toll it took on the Soviet populace asserted that 700 towns and 70,000 villages were razed, 25 million people made homeless, and 31,000 industrial enterprises and 65,000 kilometers of railroad track destroyed. [...] The number of Soviet citizens killed in the war has been the subject of endless debate, but most appraisals put the figure near 20 million. The war was an upheaval with immense significance for Soviet and world history.” Thomas C. Wolfe, „Past as Present, Myth, or History? Discourses of time and The Great Fatherland War”, în *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner și Claudio Fogu (Durham și Londra: Duke University Press, 2006), 249.
 21. Jeffrey K. Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility* (New York și Londra: Routledge, 2007), 38.
 22. Fogu și Kansteiner, „The Politics”, 296.
 23. Ayhan Kaya și Chiara De Cesari, „Introduction”, în *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, ed. Chiara De Cesari și Ayhan Kaya (New York: Routledge, 2020), 3.
 24. Karlsson, „The Uses”, 40.
 25. Éva Kovács, „Limits of Universalization: The European Memory Sites of Genocide”, *Journal of Genocide Research* 20, nr. 4 (2018): 492-496.
 26. Karlsson, „The Uses”, 42.
 27. Michael Pollak, *Une identité blessée: Études de sociologie et d'histoire* (Paris: Métailié, 1993).
 28. În accepția propusă de Annabelle Littoz-Monnet, „mitul definitoriu” este „o narațiune” care „oferă societăților o istorie despre origini și o bază pentru definirea identității lor”. În contextul analizat, mitul este „istoria despre integrarea europeană și despre rolul Holocaustului ca *element constitutiv al politicii europene*”. Annabelle Littoz-Monnet, „Explaining Policy Conflict across Institutional Venues: European Union-Level Struggles over the Memory of the Holocaust”, *Journal of Common Market Studies* 51, nr. 3 (2013): 489, 490.
 29. Littoz-Monnet, „Explaining”, 493.
 30. Claus Leggewie, „Battlefield Europe. Transnational memory and European identity”, *Eurozine*, 28 aprilie, 2009. Open epub. <https://www.eurozine.com/battlefield-europe/>.
 31. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (New York: Penguin Books, 2005).
 32. Closa, *Negotiating*.
 33. Littoz-Monnet, „Explaining”, 497.
 34. Leggewie, „Battlefield”.
 35. Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Cambridge MA și London: Harvard University Press, 2004 [2002]).
 36. Leggewie, „Battlefield”.
 37. Heidemarie Uhl, „Culture, Politics, Palimpsest: Theses on Memory and Society”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Stråth (New York și Oxford: Berghahn Books, 2010), 82.
 38. Leggewie, „Battlefield”.
 39. Pakier și Stråth, „Introduction”, 12.
 40. Stefan Berger și Wulf Kansteiner, „Agonistic Perspectives on the Memory of War: An Introduction”, în *Agonistic Memory and*

- the Legacy of 20th Century Wars in Europe*, ed. Stefan Berger și Wulf Kansteiner (Londra: Palgrave Macmillan, 2022), 1-11.
41. Nina Glick Schiller, Linda Basch și Cristina Szanton Blanc, „Towards a definition of “transnationalism”: Introductory remarks and research questions”, în *Toward a transnational perspective on migration*, ed. Nina Glick Schiller, Linda Basch și Cristina Szanton Blanc (New York: New York Academy of Sciences, 1992), ix-xiv.
 42. În câmpul *Diaspora & Migration Studies*, dominat de perspectiva multicultural-cosmopolită, apar, încă de la începutul anilor '90, cercetări care atrag atenția asupra consecințelor politice (inclusiv manifestări extremiste din sfera „street politics”) ale profundelor schimbări socio-economice antrenate de globalizarea migrațiilor. Aflat la a șasea ediție, *The Age of Migration...*, publicat pentru prima dată în 1993 de Stephen Castles și Mark J. Miller, este unul dintre studiile cele mai relevante sub acest aspect. Co-autorii ediției din 2020 arată că migrația internațională afectează tot mai mult politicile naționale, inclusiv pe cele de securitate, ca și relațiile bilaterale și regionale dintre statele lumii. Revendicările comunităților de migranți și ale descendenților acestora cu privire la propriile poziții în societățile de destinație generează frecvent tensiuni și dezbateri inflamate referitoare la cetățenie, diversitate și identitate. Îndeosebi după încheierea Războiului Rece, „this has also gone along with the securitization of migration, which is the tendency by some politicians and media to portray migration as a fundamental threat to the security and cultural integrity of destination societies.” Hein De Haas, Stephen Castles și Mark J. Miller, *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World* (Londra: Red Globe Press, 2020), 10-11.
 43. Ulrich Beck, *The Cosmopolitan Vision* (Cambridge, UK și Malden, MA: Polity Press, 2006).
 44. Jeffrey C. Alexander, „«Globalization» as Collective Representation: The New Dream of a Cosmopolitan Civil Sphere”, în *Globalization and utopia: critical essays*, ed. Patrick Hayden și Chamsy el-Ojeili (Londra: Palgrave Macmillan, 2009), 28-39.
 45. Daniel Levy și Natan Sznaider, „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory”, *European Journal of Social Theory* 5, nr. 1 (2002): 87-106.
 46. Aline Sierp, „Conclusions. Agency in Transnational Memory Politics – Guidelines for Inquiry”, în *Agency in Transnational Memory Politics*, ed. Jenny Wüstenberg și Aline Sierp (New York și Oxford: Berghahn Books, 2020), 338.
 47. Jan-Werner Müller, „Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power and the Power over Memory”, în *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Müller (Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2002]), 15-16.
 48. Müller, „Introduction”, 19.
 49. Olick, *The Politics*, 129, 138.
 50. Emily Keightley și Michael Pickering, *The Mnemonic Imagination. Remembering as Creative Practice* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), 108, 109.
 51. Closa, *Negotiating*, 3.
 52. Müller, „Introduction”, 17, 19.
 53. Oto Luthar, „Introduction. Red Dragons and Evil Spirits”, în *Of Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History*, ed. Oto Luthar (Budapest: Central European University Press, 2017), 9.
 54. Ruth Wodak, „Final Commentary: Learning from the past(s)? Contesting hegemonic memories”, în *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, ed. Chiara De Cesari și Ayhan Kaya (New York: Routledge, 2020), 281, 282.
 55. Pakier și Stráth, „Introduction”, 13.
 56. Müller, „Introduction”, 17.
 57. Margalit, *The ethics*, 5.
 58. Kaya și De Cesari, „Introduction”, 3.
 59. Keightley și Pickering, *The Mnemonic*, 167.
 60. Olick, *The Politics*, 14.
 61. Christian Giordano, „Mythologies of Postsocialism: The Legends of Revolution and Transition Twenty Years after the Fall of the Berlin Wall”, în *20 Years after the Collapse of Communism: Expectations, Achievements and Disillusions of 1989*, ed. Nicolas Hayoz, Daniela Koleva și Leszek Jesień (Bern și New York: Peter Lang, 2011), 287.
 62. Wydra, *Communism*, 215.
 63. Raluca Grosescu, Sophie Baby și Laure Neumayer, „Justice, Memory, and Transnational Networks. European and South American Entanglements”, *Global Society* 33, nr. 3 (2019): 310.
 64. Müller, „Introduction”, 31.
 65. Vezi, de pildă, pe acest subiect, Timothy Garton Ash, „Trials, purges and history lessons: treating a difficult past in post-communist Europe”, în *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Müller (Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2002]), 265-282; Georges Mink, „Institutions of National Memory in Post-Communist Europe: From Transitional Justice to Political Uses of Biographies (1989-2010)”, în *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe. Memory Games*, ed. Georges Mink și Laure Neumayer (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013), 155-170; Filipa Raimundo, „Dealing with the Past in Central and Southern European Democracies: Comparing Spain and Poland”, în *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe. Memory Games*; Csilla Kiss, „Transitional Justice and the Politics of Memory in Europe: An East-West Comparative Exercise”, în *Beyond Transition? Memory and Identity Narratives in*

- Eastern and Central Europe*. CFE Conference Papers Series, no. 7, ed. Barbara Törnquist-Plewa, Niklas Bernsand și Eleonora Narvselius (Lund: Centre for European Studies at Lund University, 2015), 23-37; Ireneusz Paweł Karolewski, „Memory games and populism in postcommunist Poland”, în *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, ed. Chiara De Cesari și Ayhan Kaya (New York: Routledge, 2020), 239-256.
66. Vezi Margalit, *The ethics*, Müller, „Introduction”, Olick, *The Politics*, etc.
67. Müller, „Introduction”, 24; Cf. Margalit, *The ethics*; cf. Wydra, *Communism*.
68. Ash, „Trials”, 281.
69. Trimțev et al., „Europe”, 60.
70. Sorin Antohi, „Habits of the Mind: Europe’s Post-1989 Symbolic Geographies”, în *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, ed. Sorin Antohi și Vladimir Tismăneanu (Budapest: Central European University Press, 2000), 62.
71. În definiția lui Carlos Closa, „[r]ecognition of memory in a given community restores persons’ dignity by means of policies which take into account their claims. Recognition thus, is an essential component of policies of memory and politics of memory are the struggles for recognition of memory claims.” Closa, *Negotiating*, 6.
72. Closa, *Negotiating*, 11.
73. Littoz-Monnet, „Explaining”, 494.
74. Neumayer, *The Criminalisation*, 49-50.
75. Luthar, „Introduction”, 8.
76. Luthar, „Introduction”, 10.
77. Vezi, de pildă, pe acest subiect, Mary Elise Sarotte, *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2014 [2009]).
78. Wydra, *Communism*, 198.
79. Arfon Rees, „Managing the History of the Past in the Former Communist States”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Străth, *op.cit.*, 224, 226; cf. Wolfe, „Past”.
80. Neumayer, *The Criminalisation*.
81. Rees, „Managing”, 226.
82. Vezi, de pildă, pe acest subiect, Mary Elise Sarotte, *Not One Inch: America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate* (New Haven and London: Yale University Press, 2021).
83. Vezi Mälksoo, *The politics*; cf. Littoz-Monnet, „Explaining”.
84. Ne referim aici strict la conflictele memoriale care conturează „harta mentală” a Europei divizate pe axa Est-Vest, moștenitoare a bipolarismului instituit în perioada Războiului Rece, fără a lua în considerare alte logici conflictuale, între care aceea legată de cazul problematic al integrării Turciei plasate, din rațiuni ideologice, dar mai ales cultural-civilizaționale, la granițele, și nu în interiorul Europei. Aceste „frontiere ideologice” au fost desenate pe parcursul a numeroase dezbateri vizând relațiile stabilite de-a lungul istoriei între Europa și Turcia și reflectând o „idee a Europei” anterioară secolului al XXI-lea: „The debate moved around different mnemonic signifiers namely the categorization of the massacres of the Armenians as genocide, a Turkish EU entry linked to the Christian roots of Europe, and the (in-)compatibility of Islam with these roots.” Trimțev et al., „Europe”, 62; Cf. Stefan Troebst, „Halecki Revisited: Europe’s Conflicting Cultures of Remembrance”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Străth, 56-63.
85. Trimțev et al., „Europe”, 59.
86. Boris Buden, *Transition to Nowhere: Art in History After 1989* (Berlin: Archive Books, 2020), 200.
87. Tea Sindbæk Andersen și Barbara Törnquist-Plewa, „Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern and South-Eastern Europe”, în *Disputed Memory. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, ed. Tea Sindbæk Andersen și Barbara Törnquist-Plewa (Berlin and Boston: Walter de Gruyter, 2016), 5.
88. Małgorzata Pakier și Joanna Wawrzyniak, „Introduction: Memory and Change in Eastern Europe. How special?” în *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*, ed. Małgorzata Pakier și Joanna Wawrzyniak (New York: Berghahn Books, 2015), 12.
89. Daniela Koleva, *Memory Archipelago of the Communist Past. Public Narratives and Personal Recollections* (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 10.
90. Vezi, de pildă, pe acest subiect, Jenny Wüstenberg, „Introduction. Agency and Practice in the Making of Transnational Memory Spaces”, în *Agency in Transnational Memory Politics*, ed. Jenny Wüstenberg și Aline Sierp (New York și Oxford: Berghahn Books, 2020), 3-23; Simon Lewis și Joanna Wawrzyniak, „Introduction: Regions of Memory in Theory”, în *Regions of Memory. Transnational Formations*, ed. Simon Lewis, Jeffrey Olick, Joanna Wawrzyniak și Małgorzata Pakier (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 1-16.
91. În definiția propusă de Lewis și Wawrzyniak, noțiunea de „memory regions” se referă nu doar la geografii reale, ci și la „spații conceptuale, legate prin anumite istorii și culturi”, care permit urmărirea fenomenelor memoriale într-o „multitudine de situații inter- și transnaționale” apte să reliefeze elemente subiective, interconexiuni, dinamici la nivelul regiunilor „mai curând decât proiecții ale unor reprezentări care obiectivează spațiul.” Lewis și Wawrzyniak, „Introduction”, 2.
92. Lewis și Wawrzyniak, „Introduction”, 5.

93. Antohi, „Habits”, 64.
94. Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford și New York: Oxford University Press, 2009), 148. Todorova face referire la teoriile derivate din cea (conservatoare) a lui Oskar Ritter von Halecki – în care reperează o remarcabilă „apărare a balcanității”, absentă în pledoariile articulate în anii '80 (ai avântului neoliberal) în favoarea ideii de „Central Europeaness” –, teorie expusă mai întâi în *The Limits and Divisions of European History* (1950) și dezvoltată în *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe* (1952). În cel de-al doilea studiu, acest descendent al unui polonez exilat în America – „[a] Habsburg Pole of Croat background born in Vienna” (Troebst, „Halecki”, 57) – propunea „o polemică nedisimulată”, de pe pozițiile creștinismului, cu perspectiva marxistă asupra istoriei, avansând, totodată, propria viziune a unei Europe creștine. În concepția lui Halecki, Vestul și Estul, unite, erau plasate în antagonism față de un „celălalt” esențializat ca „the Asiatic”. Portretizat ca un „gânditor creștin ecumenic”, Halecki a manifestat, în termenii Mariei Todorova, „a subtle understanding of the character of Orthodoxy and was unquestionably opposed to polemic reductionism and to the exclusion of the Orthodox nations from Europe.” (Todorova, *Imagining*, 150, 151, 152) Ideile lui Halecki sunt valorificate, într-o serie de studii publicate începând din 2005, și de Stefan Troebst care arată în ce măsură istoricul Europei Central-Răsăritene și al Poloniei interbelice rămâne îndatorat bipolarismului specific gândirii politice din perioada Războiului Rece. Reamintim că Halecki propunea o cartografiere a Europei împărțite – în baza criteriilor culturale și, mai ales, religioase – în trei mezo-regiuni istorice (de Vest, Centrală și de Est), cu o Europă Centrală „bipolară” ea însăși: „In Halecki’s view, however, Central Europe consisted of two rather different parts. These were West-Central Europe, that is, Germany (and probably Austria), and East-Central Europe, that is, the lands between Germany and Russia. Not surprisingly, Halecki’s East-Central Europe historically resembled the Polish-Lithuanian Commonwealth of the early modern period, as well as the group of states which fell under Soviet hegemony in 1945 according to the decisions at Yalta.” (Troebst, „Halecki”, 57)
95. Wydra, *Communism*, 210.
96. Mälksoo, *The politics*, 73. Cf. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1994); Cf. Todorova, *Imagining*; cf. Molden, „Mnemonic” etc.
97. Todorova, *Imagining*, 159.
98. Jade McGlynn și Jelena Đureinović, „The alliance of victory: Russo-Serbian memory diplomacy”, *Memory Studies*, 2022. Open epub. <https://doi.org/10.1177/17506980211073108>; Jelena Đureinović, „Marching the Victorious March: Populism and Memory Appropriation of the Yugoslav Partisans in Today’s Serbia”, *Nationalities Papers*, 2022. Open epub. <https://doi:10.1017/nps.2022.50>.
99. Jie-Hyun Lim, „Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability”, în *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann și Sebastian Conrad (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 138-162; Jie-Hyun Lim, *Global Easts. Remembering, Imagining, Mobilizing* (New York: Columbia University Press, 2022).
100. Wydra, *Communism*, 203.
101. Pakier și Străth, „Introduction”, 4.
102. Konrad H. Jarausch, „Nightmares or Daydreams? A Postscript on the Europeanisation of Memories”, în *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier și Bo Străth, *op. cit.*, 316.
103. Reținem, în acest sens, reflecțiile lui Cristian Cercel, care valorifică conceptul de „prezentism” al lui François Hartog (2015 [2003]) în analiza regimului de istoricitate caracteristic paradigmei neoliberale sincrone cu *boom*-ul memorial din anii '80: „The never-ending present is the past being reified, being turned into a commodity or into debt, it is an indebted present without an outward-looking perspective, which makes the future either impossible or simply irrelevant. [...] The future got subsumed to the desiderata of the present.” Cristian Cercel, „Towards a Disentanglement of the Links between the Memory Boom and the Neoliberal Turn”, *Intersections. East European Journal of Society and Politics. Beyond Recognition: Crises of Politics and Representation* 6, nr. 1 (2020): 31, 34, 35.
104. Andreas Huyssen, „Present Pasts: Media, Politics, Amnesia”, *Public Culture*, nr. 12 (2000): 28.
105. Maik Fielitz și Holger Marcks, *Digital Fascism: Challenges for the Open Society in Times of Social Media* (Berkeley: University of California, 2019). Open epub. <https://escholarship.org/uc/item/87w5c5gp>, 8.
106. Aleida Assmann, „Transnational Memory and the Construction of History through Mass Media”, în *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*, ed. Lucy Bond, Stef Craps și Pieter Vermeulen (New York and Oxford: Berghahn Books, 2017), 71-72.
107. Neil Levi și Michael Rothberg, „Memory Studies in a Moment of Danger: Fascism, Postfascism, and the Contemporary Political Imaginary”, *Memory Studies* 11, no. 3 (2018): 355-367.
108. Cercel, „Towards”, 37.
109. Huyssen, „Present”, 34. Cf. Jarausch, „Nightmares”.
110. Aleida Assmann, „Re-framing Memory. Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past”, în *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, ed. Karin Tilmans, Frank Van Vree și Jay Winter (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 42.
111. Aleida Assmann, „Canon and Archive”, în *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid

- Erll, Ansgar Nünning și Sara B. Young (Berlin și New York: Walter de Gruyter, 2008), 98, 99, 100. Teoria lui Assmann implică o serie de limitări, remarcate de Andrew Hoskins – unul dintre cei mai reputați specialiști în domeniul *Digital Memory Studies* – care îi reproșează neglijarea impactului noilor media asupra modurilor de conservare a memoriei. În opinia lui Hoskins, această perspectivă ignoră „funcția prezentului continuu conectat a Internetului și a altor medii digitale prin intermediul cărora memoria și tehnologia co-evoluază, incluzând coexistența unor moduri anterior distincte ale memoriei culturale, cum ar fi, de pildă, cel „privat” și cel „public” (2009: 101). La aproape un deceniu de la publicarea studiului dedicat formelor active și pasive ale memoriei culturale, Assmann va comenta critic, la rândul-i, perspectiva optimistă a lui Hoskins asupra așa-numitului „connective turn”, evidențiind carențele unei teorii care tinde să legitimizeze „totala fuziune dintre memorie și media” sau, în alți termeni, „conectivitatea radicală”: „If we collapse media and memory [...] we negate the fact that memory is shot through with forgetting, premised on scarcity, and bound to identities. We may of course stress the cognitive function at the expense of the identity function, but then we no longer speak of memory but of information, collective consciousness, the ‘extended mind,’ or the ‘digital archive.’” Hoskins – crede Aleida Assmann – „crează o polarizare între două paradigme ireconciliabile”, în măsura în care, raportându-se la „narațiunea lineară a modernității, proclamă sfârșituri abrupte și noi începuturi”: „This is what the ‘turn’ in ‘connective turn’ really means: exit the old model, enter the new one.” Față de o astfel de abordare, Assmann propune o conceptualizare a transformării „în moduri mai complexe”, adecvate proceselor evolutive în cadrul cărora „new developments coexist and interact with previous systems in challenging ways”. Assmann, „Transnational”, 70, 71, 72.
112. Closa, *Negotiating*, 4-5.
113. Assmann, „Re-framing”, 44.
114. Margalit, *The Ethics*, 13, 14, 108.
115. McGlynn și Đureinović, „The alliance”, 10; Đureinović, „Marching”.
116. Margalit, *The Ethics*, 10.
117. Enzo Traverso, *Left-wing melancholia: Marxism, history and memory* (New York: Columbia University Press, 2016), 5.
118. Huyssen, „Present”, 38.
119. Această reconfigurare, arată Müller, poate avea implicații profunde asupra modurilor în care actorii sociali se raportează la trecut și, mai ales, la experiențele traumatiche: „...a reconfigured collective memory will also allow individuals to see their personal experiences differently and place events – and traumas – in a new matrix of meaning.” Müller, „Introduction”, 22.
120. Vezi Henri Rousso, *Vichy. Un passé qui ne passe pas* (Paris: Fayard, 1994).
121. Huyssen, „Present”, 27.
122. Margalit, *The Ethics*, 208.
123. Wydra, *Communism*, 226.
124. Margalit, *The Ethics*, 14.
125. Pakier și Străth, „Introduction”, 13.
126. Chantal Mouffe, *Agonistics: Thinking the World Politically* (Londra și New York: Verso, 2013), 59.
127. Leggewie, „Battlefield”.
128. Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Paris: Seuil, 2000), 98, 106.
129. Jarausch, „Nightmares”, 314.
130. Ann Rigney, „Remembering Hope: Transnational activism beyond the traumatic”, *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018): 368-380.

Bibliography:

- Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma.” In *Cultural Trauma and Collective Identity*, edited by Jeffrey C. Alexander et al., 1-30. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 2004.
- Alexander, Jeffrey C. “‘Globalization’ as Collective Representation: The New Dream of a Cosmopolitan Civil Sphere.” In *Globalization and Utopia: Critical Essays*, edited by Patrick Hayden and Chamsy el-Ojeili, 28-39. London: Palgrave Macmillan, 2009.
- Antohi, Sorin. “Habits of the Mind: Europe’s Post-1989 Symbolic Geographies.” In *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, edited by Sorin Antohi and Vladimir Tismăneanu, 61-77. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New edition with added prefaces. San Diego, New York, and London: Harcourt Brace & Company, 1973 [1950].
- Ash, Timothy Garton. “Trials, purges and history lessons: treating a difficult past in post-communist Europe.” In *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, edited by Jan-Werner Müller, 265-282. Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2002].
- Assmann, Aleida. “Canon and Archive.” In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by

- Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 97-107. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Assmann, Aleida. "Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past." In *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe*, edited by Karin Tilmans, Frank Van Vree, and Jay Winter, 35-50. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Assmann, Aleida. "Transnational Memory and the Construction of History through Mass Media." In *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*, edited by Lucy Bond, Stef Craps, and Pieter Vermeulen, 65-80. New York and Oxford: Berghahn Books, 2017.
- Beck, Ulrich. *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge, UK, and Malden, MA: Polity Press, 2006.
- Berger, Stefan, and Kansteiner, Wulf. "Agonistic Perspectives on the Memory of War: An Introduction." In *Agonistic Memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*, edited by Stefan Berger and Wulf Kansteiner, 1-11. London: Palgrave Macmillan, 2022.
- Bergmann, Eirikur. *Conspiracy & Populism: The Politics of Misinformation*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Bergmann, Eirikur. "Will the COVID-19 Crisis Lead to a Fourth Wave of Neo-nationalism?." *English Studies in Africa. The Plague Years* 64, no. 1-2 (2021): 98-109.
- Bevelander, Pieter, and Ruth Wodak. "Europe at the Crossroads: An Introduction." In *Europe at the Crossroads: Confronting Populist, Nationalist, and Global Challenges*, edited by Pieter Bevelander and Ruth Wodak, 7-22. Lund: Nordic Academic Press, 2019.
- Bond, Lucy, Stef Craps, and Pieter Vermeulen. "Introduction: Memory on the Move." In *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*, edited by Lucy Bond, Stef Craps, and Pieter Vermeulen, 1-26. New York and Oxford: Berghahn Books, 2017.
- Buden, Boris. *Transition to Nowhere: Art in History After 1989*. Berlin: Archive Books, 2020.
- Cercel, Cristian. "Towards a Disentanglement of the Links between the Memory Boom and the Neoliberal Turn." *Intersections. East European Journal of Society and Politics: Beyond Recognition: Crises of Politics and Representation* 6, no. 1 (2020): 27-42.
- Closa, Carlos. *Negotiating the Past: Claims for Recognition and Policies of Memory in the EU*. Working Paper, Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP), CCHS-CSIC, Spain, no. 8, 2010.
- De Haas, Hein, Stephen Castles, and Mark J. Miller. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World* (Sixth Edition). London: Red Globe Press, 2020 [1993].
- Dureinović, Jelena. "Marching the Victorious March: Populism and Memory Appropriation of the Yugoslav Partisans in Today's Serbia." *Nationalities Papers*, 2022. Open epub. <https://doi:10.1017/nps.2022.50>.
- Fielitz, Maik and Holger Marcks. *Digital Fascism: Challenges for the Open Society in Times of Social Media*. Berkeley: University of California, 2019. Open epub. <https://escholarship.org/uc/item/87w5c5gp>.
- Fogu, Claudio and Wulf Kansteiner. "The Politics of Memory and the Poetics of History." In *The Politics of Memory in Postwar Europe*, edited by Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, and Claudio Fogu, 284-310. Durham and London: Duke University Press, 2006.
- Giordano, Christian. "Mythologies of Postsocialism: The Legends of Revolution and Transition Twenty Years after the Fall of the Berlin Wall." In *20 years after the collapse of communism : expectations, achievements and disillusiones of 1989*, edited by Nicolas Hayoz, Daniela Koleva, and Leszek Jesień, 273-292. Bern and New York: Peter Lang, 2011.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch, and Cristina Szanton Blanc. "Towards a definition of "transnationalism": Introductory remarks and research questions." In *Toward a transnational perspective on migration*, edited by Nina Glick Schiller, Linda Basch, and Cristina Szanton Blanc, ix-xiv. New York: New York Academy of Sciences, 1992.
- Grosescu, Raluca, Sophie Baby, and Laure Neumayer. "Justice, Memory, and Transnational Networks: European and South American Entanglements." *Global Society* 33, no. 3 (2019): 307-315.
- Hartog, François. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press, 2015.
- Hoskins, Andrew. "Digital Network Memory." In *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*, edited by Astrid Erll and Ann Rigney, 91-106. Berlin and New York: Walter De Gruyter, 2009.
- Huyssen, Andreas. "Present Pasts: Media, Politics, Amnesia." *Public Culture*, no. 12 (2000): 21-38.
- Jarausch, Konrad H. "Nightmares or Daydreams? A Postscript on the Europeanisation of Memories." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 309-320. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Judt, Tony. "The past is another country: myth and memory in post-war Europe." In *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, edited by Jan-Werner Müller, 157-183. Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2002].
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin Books, 2005.
- Kansteiner, Wulf and Berger, Stefan. "Agonism and Memory." In *Agonistic Memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*, edited by Stefan Berger and Wulf Kansteiner, 203-245. London: Palgrave Macmillan, 2022.
- Karlsson, Klas-Göran. "The Uses of History and the Third Wave of Europeanisation." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 38-55. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Karolewski, Ireneusz Paweł. "Memory Games and Populism in Postcommunist Poland." In *European Memory in Populism:*

- Representations of Self and Other*, edited by Chiara De Cesari and Ayhan Kaya, 239-256. New York: Routledge, 2020.
- Kaya, Ayhan, and Chiara De Cesari. "Introduction." In *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, edited by Chiara De Cesari and Ayhan Kaya, 1-25. New York: Routledge, 2020.
- Keightley, Emily, and Pickering, Michael. *The Mnemonic Imagination. Remembering as Creative Practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- Kiss, Csilla. "Historical Memory in Post-Cold War Europe." *The European Legacy: Toward New Paradigms* 19, no. 4 (2014): 419-432.
- Kiss, Csilla. "Transitional Justice and the Politics of Memory in Europe: An East-West Comparative Exercise." In *Beyond Transition? Memory and Identity Narratives in Eastern and Central Europe*. CFE Conference Papers Series, no. 7, edited by Barbara Törnquist-Plewa, Niklas Bernsand, and Eleonora Narvselius, 23-37. Lund: Centre for European Studies at Lund University, 2015.
- Koleva, Daniela. *Memory Archipelago of the Communist Past: Public Narratives and Personal Recollections*. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- Kovács, Éva. "Limits of Universalization: The European Memory Sites of Genocide." *Journal of Genocide Research* 20, no. 4 (2018): 490-509.
- Leggewie, Claus. "Battlefield Europe. Transnational Memory and European Identity." *Eurozine*, April 28, 2009. Open epub, <https://www.eurozine.com/battlefield-europe/>.
- Levy, Daniel, and Natan Sznajder. "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory." *European Journal of Social Theory* 5, no. 1 (2002): 87-106.
- Levi, Neil and Rothberg, Michael. "Memory Studies in a Moment of Danger: Fascism, Postfascism, and the Contemporary Political Imaginary." *Memory Studies* 11, no. 3 (2018): 355-367.
- Lewis, Simon, and Joanna Wawrzyniak. "Introduction: Regions of Memory in Theory." In *Regions of Memory: Transnational Formations*, edited by Simon Lewis, Jeffrey Olick, Joanna Wawrzyniak, and Małgorzata Pakier, 1-16. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- Lim, Jie-Hyun. "Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability." In *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, edited by Aleida Assmann and Sebastian Conrad, 138-162. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Lim, Jie-Hyun. *Global Easts: Remembering, Imagining, Mobilizing*. New York: Columbia University Press, 2022.
- Littoz-Monnet, Annabelle. "Explaining Policy Conflict across Institutional Venues: European Union-Level Struggles over the Memory of the Holocaust." *Journal of Common Market Studies* 51, no. 3 (2013): 489-504.
- Luthar, Oto. "Introduction. Red Dragons and Evil Spirits." In *Of Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History*, edited by Oto Luthar, 1-10. Budapest: Central European University Press, 2017.
- Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 2004 [2002].
- Mälksoo, Maria. *The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold War Security Imaginaries*. London and New York: Routledge, 2010.
- McGlynn, Jade and Jelena Đureinović. "The Alliance of Victory: Russo-Serbian Memory Diplomacy." *Memory Studies*, 2022. Open epub. <https://doi.org/10.1177/17506980211073108>.
- Mink, Georges. "Institutions of National Memory in Post-Communist Europe: From Transitional Justice to Political Uses of Biographies (1989-2010)." In *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe. Memory Games*, edited by Georges Mink and Laure Neumayer, 155-170. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Mink, Georges, and Laure Neumayer. "Introduction." In *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games*, edited by Georges Mink and Laure Neumayer, 1-20. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Mișcoiu, Sergiu. *Au pouvoir par le 'Peuple': Le populisme saisi par la théorie du discours*. Paris: L'Harmattan, 2011.
- Molden, Berthold. "Mnemonic Hegemony? The Power Relations of Contemporary European Memory." In *EUROPEs. The Paradox of European Empire. Cahiers Parisiens / Parisian Notebooks* 7, edited by John W. Boyer and Berthold Molden, 104-130. Paris and Chicago: The University of Chicago Press, 2014.
- Mouffe, Chantal. *Agonistics. Thinking the World Politically*. London and New York: Verso, 2013.
- Müller, Jan-Werner. "Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power and the Power over Memory." In *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, edited by Jan-Werner Müller, 1-35. Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2002].
- Neumayer, Laure. *The Criminalisation of Communism in the European Political Space after the Cold War*. London and New York: Routledge, 2019.
- Olick, Jeffrey K. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York and London: Routledge, 2007.
- Pakier, Małgorzata, and Bo Stråth. "Introduction: A European Memory?." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 1-20. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Pakier, Małgorzata, and Joanna Wawrzyniak. "Introduction: Memory and Change in Eastern Europe: How special?." In *Memory*

- and *Change in Europe: Eastern Perspectives*, edited by Małgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak, 1–20. New York: Berghahn Books, 2015.
- Pollak, Michael. *Une identité blessée: Études de sociologie et d'histoire*. Paris: Métailié, 1993.
- Raimundo, Filipa. "Dealing with the Past in Central and Southern European Democracies: Comparing Spain and Poland." In *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe. Memory Games*, edited by Georges Mink and Laure Neumayer, 136–154. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Rees, Arfon. "Managing the History of the Past in the Former Communist States." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 219–232. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Ricoeur, Paul. *La mémoire, l'histoire, l'oubli* [Memory, History, Forgetting]. Paris: Seuil, 2000.
- Rigney, Ann. "Remembering Hope: Transnational Activism Beyond the Traumatic." *Memory Studies* 11, no. 3 (2018): 368–380.
- Rouso, Henri. *Vichy. Un passé qui ne passe pas* [Vichy, a Past that Does Not Pass]. Paris: Fayard, 1994.
- Sarotte, Mary Elise. *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014 [2009].
- Sarotte, Mary Elise. *Not One Inch: America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate*. New Haven and London: Yale University Press, 2021.
- Sierp, Aline. „Conclusions. Agency in Transnational Memory Politics – Guidelines for Inquiry." In *Agency in Transnational Memory Politics*, edited by Jenny Wüstenberg and Aline Sierp, 331–340. New York and Oxford: Berghahn Books, 2020.
- Sindbæk Andersen, Tea and Törnquist-Plewa, Barbara. "Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern and South-Eastern Europe." In *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern, and South-Eastern Europe*, edited by Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, 1–17. Berlin and Boston: Walter de Gruyter, 2016.
- Todorova, Maria. "Introduction: Learning Memory, Remembering Identity." In *Balkan Identities: Nation and Memory*, edited by Maria Todorova, 1–24. New York: New York University Press, 2004.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans* (updated edition). Oxford and New York: Oxford University Press, 2009.
- Traverso, Enzo. *Left-wing Melancholia: Marxism, History and Memory*. New York: Columbia University Press, 2016.
- Trimčev, Rieke, Gregor Feindt, Félix Krawatzek, and Pestel Friedemann. "Europe's Europes: Mapping the Conflicts of European Memory." *Journal of Political Ideologies* 25, no. 1 (2020): 51–77.
- Tröbst, Stefan. "Halecki Revisited: Europe's Conflicting Cultures of Remembrance." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 56–63. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Uhl, Heidemarie. "Culture, Politics, Palimpsest: Theses on Memory and Society." In *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier and Bo Stråth, 79–86. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Wodak, Ruth. "Final Commentary: Learning from the past(s)? Contesting hegemonic memories." In *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, edited by Chiara De Cesari and Ayhan Kaya, 276–293. New York: Routledge, 2020.
- Wodak, Ruth. *The Politics of Fear: The Shameless Normalization of Far-right Discourse*, second edition. London: Sage, 2021.
- Wolfe, Thomas C. "Past as Present, Myth, or History? Discourses of time and The Great Fatherland War." In *The Politics of Memory in Postwar Europe*, edited by Richard Lebow, Wulf Kansteiner, and Claudio Fogu, 249–283. Durham and London: Duke University Press, 2006.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994.
- Wüstenberg, Jenny. "Introduction: Agency and Practice in the Making of Transnational Memory Spaces." In *Agency in Transnational Memory Politics*, edited by Jenny Wüstenberg and Aline Sierp, 3–23. New York and Oxford: Berghahn Books, 2020.
- Wydra, Harald. *Communism and the Emergence of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.